

УДК 94(477.87) "1944/1946"

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-13

П. Ю. Леньо

Ужгородський національний університет

**ЗМІНА МІСЬКОЇ ТОПОНІМІКИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД
ІНТЕГРАЦІЇ КРАЮ ДО СКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
(Листопад 1944 – січень 1946 років)**

У листопаді 1944 р. на Закарпатті відбувся Перший з'їзд народних комітетів, який проголосив Маніфест возз'єднання із Українською РСР, що започаткувало процес входження краю до складу країни Рад. І хоча ратифікація радянсько-чехословацького договору щодо Закарпатської України та утворення Закарпатської області УРСР відбувалися пізніше (упродовж періоду від червня 1945 до січня 1946 рр.), радянська символічна простору краю розпочалася задовго до цих подій – ще в кінці 1944 р. Одними з перших кроків Народної Ради Закарпатської України були постанови про державну символіку; зміну назв населених пунктів, вулиць і площ; увічнення пам'яті загиблих радянських воїнів шляхом встановлення відповідних пам'ятників та меморіалів тощо. Уже в грудні 1944 р. низка міських комітетів затвердила списки нових адресних урбанонімів, аналізу яких, власне, і присвячене це дослідження.

Ключові слова: *Закарпатська Україна, Маніфест про возз'єднання, радянська символіка, політика перейменувань, вуличні топоніми, практики увічнення, витіснення з пам'яті.*

В ноябре 1944 г. в Закарпатье прошел Первый съезд народных комитетов, который провозгласил Манифест об объединении с Украинской ССР, что инициировало процесс вхождения края в состав страны Советов. И хотя ратификация советско-чехословацкого договора о Закарпатской Украине и создание Закарпатской области УССР происходили позже (на протяжении июня 1945 – января 1946 гг.), советизация символического пространства края началась задолго до этих событий – еще в конце 1944 г. Одними из первых шагов Народного Совета Закарпатской Украины были постановления о государственной символике; изменении названий населенных пунктов, улиц и площадей; увековечении памяти погибших советских воинов путем сооружения памятников-мемориалов и т. д. Уже во второй половине декабря 1944 г. ряд городских комитетов утвердил списки новых адресных урбанонимов, анализу которых и посвящено данное исследование.

Ключевые слова: *Закарпатская Украина, Манифест об объединении, советизация, политика переименований, уличные топонимы, практики увековечения, вытеснение из памяти.*

In November 1944, the First Congress of People's Committees of Transcarpathian Ukraine proclaimed the Manifesto of Reunification with the Ukrainian SSR, which initiated the process of its incorporation into the country of the Soviets. Although the ratification of the Soviet-Czechoslovak treaty on Transcarpathian Ukraine and the formation of the Transcarpathian region of the Ukrainian SSR took place later (during June of 1945 till January of 1946), however, the Sovietization of the symbolic space of the region began long before these events – at the end of 1944. One of the first steps of the People's Council of Transcarpathian Ukraine was the decision on state symbols; change of names of settlements, streets and squares; perpetuating the memory of the dead Soviet soldiers by installing appropriate monuments and memorials, etc. Already in December 1944, a number of city committees approved lists of new urban street names, which is analyzed in this study.

Keywords: *Transcarpathian Ukraine, Manifesto on Reunification, Sovietization, renaming policy, street names, practice of memorializations, displacing from memory.*

В українських ЗМІ упродовж років незалежності періодично вигулькує так звана «русинська проблема». Її ініціатори, спекулюючи на особливостях регіональної пам'яті населення Закарпаття, обґрунтовують тезу про насильницьку українізацію края після приходу сюди радянської влади у жовтні 1944 року. Однак, якщо поглянути на проблему, аналізуючи радянську політику пам'яті, то стає помітно, що насправді в Закарпатській області після її приєднання до УРСР відбувалися зовсім інші процеси. Вони не так «українізували» місцеве населення, як формували його ідентичність у дусі радянського патріотизму та поваги до російської культури, про що і йтиметься у цій статті.

У міжвоєнний період Підкарпатська Русь (тогочасна назва Закарпаття) належала до Чехословаччини. За рішенням Віденського арбітражу 1938 року частина її території (а 1939 року й решта земель) відійшла під контроль Угорщини. Для угорців ця подія була актом відновлення історичної справедливості, адже край сотні років розвивався в складі їхнього королівства аж до Першої світової війни, наслідки якої змінили державні кордони багатьох країн Європи. У жовтні 1944 року теренами Підкарпатської Русі пройшли бої Червоної Армії із німецькими та угорськими військами, що завершилися перемогою 4-го Українського фронту. Згодом, попри ранішні домовленості Сталіна із урядом Чехословаччини щодо відновлення її території в межах міжвоєнних кордонів, радянська влада ініціювала місцевий рух українців-русинів за возз'єднання краю із Українською РСР.

У документах з Державного архіву Закарпатської області (далі ДАЗО) можна знайти свідчення, що ще на середину жовтня 1944 року русинське (українське) населення Підкарпатської Русі планує будувати мирне життя у відновленій Чехословаччині [1]. Однак, у другій половині жовтня та листопаді, внаслідок активної радянської пропаганди поширюється ідеологема про віковичне прагнення місцевих русинів до об'єднання із українським народом, яка отримала підтримку серед більшості закарпатців. Результатом стало проголошення на I-му з'їзді Народних комітетів 26 листопада 1944 року Маніфесту про возз'єднання, у якому русини засвідчили, що бажають жити спільно з «... Великою матір'ю Радянською Україною...» [2]. Упродовж наступних кільканадцяти місяців тут існувало унікальне перехідне/квазідержавне утворення Закарпатська Україна (далі ЗУ), яке очолювала Народна Рада ЗУ (далі НРЗУ). Упродовж літа-осені 1945 року відбулося підписання та ратифікація міждержавних домовленостей щодо Закарпаття. Указом Президії Верховної Ради СРСР 26 січня 1946 року утворювалася область, яка далі розвивалася як типова радянська адміністративна одиниця Української РСР.

Хоча народний рух за приєднання краю до Української РСР був дійсно масовим, однак у день Маніфесту майбутнє Закарпаття не виглядало однозначно визначеним. Мабуть, саме з цієї причини місцева прорадянська влада оперативно провела активну політику щодо зміни символічного простору краю: відбулося кілька хвиль перейменувань населених пунктів, вулиць та площ. Крім того, здійснили демонтаж старих та започаткували зведення нових пам'ятників, запровадили революційні свята, що повторювали календар Союзу РСР, державну символіку, що дублювала радянську і т. д. Всі ці зміни культурного ландшафту краю передбачають доволі значний обсяг інформації, а тому у статті я обмежуюся аналізом топонімічних змін у містах Закарпатської України.

Серед перших нововведень НРЗУ був декрет «Про усунення мадярських і німецьких написів зі всіх публічних місць» 29 листопада 1944 року, який одразу набув законної сили [5]. Згідно з ним усі надписи угорською чи німецькою мовою на території ЗУ необхідно було негайно зняти та замінити відповідниками на «українській або на українській і руській (тобто російській – Л. П.) мові». Було також окреме розпорядження про реалізацію цього декрету [7]. У ньому знаходимо кілька цікавих процедурних уточнень, які характеризують наміри

влади щодо здійснення на перспективу політики увічнення нових героїв. Зокрема, у розпорядженні наголошується, що, окрім надписів мовами «окупантів», видаленню підлягають і надписи чеською мовою, хоча чеська адміністрація на теренах краю діяла офіційно до 3 грудня 1944 р. Крім надписів, усуненню підлягали «... мадярські корони, статуї і бюсти ворожих осіб, що нагадують окупацію... так аби основа пам'ятника не була пошкоджена, щоби на ній у відповідний час можна було поставити пам'ятник в честь героїв нашого народу...». У нової влади були перспективні наміри щодо використання постаментів старих пам'ятників з подальшою метою.

Хоча в декреті та розпорядженні не містилися вказівки з приводу перейменування вулиць та площ міст і сіл, однак на їх підставі упродовж кількох наступних тижнів низка окружкомів та міськкомів прозвітувала про успішне затвердження нових адресних урбанонімію міст і сел краю до Президії НРЗУ. Оперативність здійснених заходів дивує, якщо пригадати, який суспільний резонанс та затяжні дискусії спричинюють подібні зміни в наш час. Вочевидь, успішній та швидкій реалізації політики перейменувань сприяла присутність представників Червоної Армії у складі місцевих органів влади.

На початку 1945 року голова НРЗУ Іван Турияниця звернувся до голів відповідних комітетів із побажанням, щоб у пропозиціях щодо перейменування вулиць вони не забули земляка – активного діяча комуністичної партії Олексу Борканюка [3]. Пізніше, 14 березня 1945 року, вийшла окрема Постанова НРЗУ «Про поіменування вулиць ім'ям Народних Мучеників та Народних Героїв» [6]. У преамбулі міститься пояснення, яке виявляє головну мету постанови: «На відзнаку визволення Закарпатської України доблесною Червоною Армією від іноземного панування і для увічнення героїв і мучеників, що віддали своє життя в боротьбі за долю нашого народу...». Як показала подальша практика, у вуличних назвах насамперед увічнювали імена осіб з Радянського Союзу, для яких відводили більш престижні місця та вулиці, тоді як іменами місцевих комуністів та підпільників називали об'єкти переважно у сільських місцевостях, звідки особи були родом.

Цікавим у згаданій постанові є використання слова «мученик», яке має виразну релігійну конотацію. Виглядає так, ніби це рішення приймали на місці, тобто воно не було «спущено зверху» представниками атеїстичного за способом мислення радянського керівництва. Отже, відбулося розширення списку культурних героїв завдяки місцевим вихідцям і відповідно до радянських та російських додалися імена закарпатців, зокрема загиблих/поранених партизанів або воїнів-добровольців.

Зробимо кількісний аналіз адресних урбанонімів найбільших міст Закарпаття: Ужгорода, Мукачева, Берегова, Хуста, Севлюша (суч. Виноградів). Списки тогочасних вуличних перейменувань знайдені у фонді уповноваженого НРЗУ щодо комунальних справ (посада аналогічна міністерській) [4]. Прикметно, що всі перейменування були затверджені відповідними міськими народними комітетами у стислі терміни, – вже через кілька тижнів після проголошення згаданого вище Маніфесту.

Загалом усі назви можна розділити на кілька тематичних груп. Не вдаючись до надто деталізованого групування, виділяємо:

- урбаноніми на честь російської історії та культури;
- ті назви, що мають радянське (у тому числі й місцеве радянське) походження;
- українські за походженням вуличні топоніми;
- місцеві історико-культурні назви;
- нейтральні (зазвичай теж місцевого походження) назви.

Обраний поділ умовний та максимально узагальнений, адже в межах кожної групи можна виділити окремі блоки для подальшого аналізу, чого у цій статті робити не будемо. Належність деяких назв складно визначити однозначно, зокрема імені Миколи Гоголя, який належить як до представників української, так і російської культури. Але таких двозначних урбанонімів серед більш як п'яти сотень вуличних назв є лише кілька, а тому на загальний висновок вони не впливатимуть. Дещо згодом, упродовж наступних місяців-років,

відбувалися уточнення та додаткові перейменування площ і вулиць внаслідок певних ідеологічних віянь, але для висновків про специфіку радянзації міського культурного ландшафту тогочасного Закарпаття достатньо документів за грудень 1944 року (див. табл. 1).

Таблиця 1. Розподіл назв вулиць міст Закарпаття на тематичні групи (грудень 1944 р.)

НАЗВА МІСТА + к-ть вулиць	РОЗПОДІЛ НАЗВ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ									
	радянські		російські		Українські		історичні місцеві		Нейтральні Місцеві	
	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%
Ужгород (212)	31	14.6	27	12.7	9	4.2	45	21.2	100	47.1
Мукачєво (85)	35	41.17	17	20	6	7.05	14	16.4	13	15.29
Берегово (82)	28	34	9	11	16	19.5	8	9.5	21	25.5
Севлюш (53)	17	32	7	13.2	4	7.5	1	1.8	24	45.2
Хуст (80)	14	17.5	5	6.25	5	6.25	14	17.5	42	52.5
РАЗОМ 512	125	24.4	65	12.7	40	7.7	82	16	200	39

Найчисельнішу групу (майже 40 %) становили урбаноніми місцевого походження, які залишилися в спадок від попередньої епохи. Вони не містили небажаного для нової влади контенту і позначали професії, географічні локації, фауну тощо. Відповідно на міських мапах були вулиці такого типу, як Вузька, Різників, Акацієва, Базарна, Монастирська, Вокзальна, Насипна тощо. Зазвичай такі вуличні топоніми українізували та русифікували шляхом буквального перекладання вже наявних назв з угорської мови. У такий спосіб вулиця Virágok стала вулицею Квітів, Nap – Сонячною, Nefelejcs – Незабудковою і т. д. До цієї групи належали переважно другорядні за значенням вулиці.

Значною була група назв (16 %), що складалася з топонімів місцевого географічного походження (Мукачівська, Верховинська і т. д.) та урбанонімів, що нагадували про місцевих вихідців, які відіграли роль у культурному й політичному житті Закарпаття чи мали визнання за його межами: Балудянського, Духновича, Венеліна, Павловича, Довговича та ін. Так з'явилися (або залишилися без змін) вулиці, що увічнювали насамперед русинські прізвища, фактично ігноруючи представників інших етнічних груп краю. Траплялися імена аристократичної еліти – Корятовича, Лаборця, Ференца II Ракоці. Імена перших двох князів відсилали до слов'янських та середньовічно-руських коренів місцевих українців-русинів, а третій нагадував про антигабсбурзький рух 1703–1711 рр. Це влаштовувало радянську владу, оскільки згадане повстання трактували з позицій класової боротьби, а крім того, було зроблено невеличкий реверанс в бік угорців краю.

Другу велику групу (фактично чверть від загальної кількості) становили назви, що стосувалися радянських діячів, вождів чи революційних подій, за якими були закріплені центральні й найбільші площі та вулиці. Новим для закарпатців було те, що в адресних топонімах (а також пам'ятниках) масово увічнювали людей, багато з яких на той момент були живі й здорові. Це була звична практика в назовництві населених пунктів Радянського Союзу, однак для глибоко релігійного населення Закарпаття виглядало як порушення заповіді «не створи собі кумира». Серед найбільш поширених імен без яких не обходилися вулиці найменших сіл були на честь Сталіна, Леніна, Хрушова, Ворошилова, іноді Молотова та ін. Використовували також прізвища місцевих комуністів чи партизанів-підпільників

(Борканюка, Туряниці, Локотита ін.), яким відводили менш престижні, аніж згаданим вище вождям, локації.

Нерідко в нових вуличних топонімах містилися нагадування про роль Червоної Армії. Внаслідок цього з'явилося чимало вулиць і площ Визволення, Героїв, Партизанів. На додачу до цього уже наступного 1945 року розпочалися процеси комеморації загиблих героїв війни, що проявилось не лише у назвах вулиць, але й в упорядкуванні могил та встановленні пам'ятників на честь Героїв Карпат у всіх окружних центрах ЗУ. Цікаво, що тягар будівництва меморіалів покладався на місцеві бюджети, причому представники Червоної Армії розробляли проекти пам'ятників та вказували місце, де їх встановлювати.

Українцям-русином це спричинило насамперед додаткові фінансові витрати, тоді як у селах чи містечках, де переважало угорське, румунське чи німецьке населення, назви вулиць та пам'ятники воюючим Червоної Армії створили відчуття когнітивного дисонансу, адже для них радянські війська були радше окупантами, ніж визволителями. Нова влада доволі оперативно вирішила проблему потенційного опору представників згаданих нацменшин, оскільки розпочала етнічні чистки [9, с. 284-286] та оптаційні процеси [10], завершуючи процес етнічної гомогенізації краю, який розпочався в часи війни та призвів до скорочення єврейського населення Підкарпатської Русі. Слід уточнити, що навіть для місцевих українців прихід радянських військ та встановлення комуністичної влади спричинили тимчасову ейфорію, яка за кілька років змінилася розчаруванням, що виникло із початком колективізації, репресіями, забороною греко-католицької церкви і т. д. [8].

Окрему групу становили нові для закарпатців назви, що відсилали до російської культури (12,7%). Набір антропонімів, можна сказати, був канонічним і містив переважно імена поетів і письменників: О. Пушкіна, М. Лермонтова, Ф. Достоєвського, А. Чехова, М. Горького, М. Ломоносова, Д. Бедного, М. Шолохова і багатьох інших. У списку були імена воєначальників типу Суворова чи Кутузова та навіть імператора Петра I¹. Слід констатувати, що на кінець 1944 р. класики російської та радянської літератури були тут маловідомі, що помітно з численних помилок у написанні їхніх імен у документах, зокрема, «вулиця **Максіма Горькія**», «вулиця **Чайківського**» та под. [маркування моє – Л. П.]. Цю проблему радянська влада вирішила освітньою реформою. Упродовж наступних кількох років неписьменність населення була ліквідована шляхом запровадження масової обов'язкової шкільної освіти. Завдяки школі імена російських класиків стали звичними і для закарпатців.

Хоча Маніфест 26 листопада 1944 року нагадував про віковічні прагнення місцевих українців-русинів до возз'єднання з Радянською Україною, з архівних документів помітно, що українських за походженням назв вулиць і площ на мапах найбільших міст було найменше – лише 40. Це становило 7,7% від загальної кількості топонімів у п'яти найбільших містах краю. Порівняно з іншими урбанонімами це так мало, що їхній перелік можна навести повністю. Це відіменні назви (від антропонімів) на пошану Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Б. Хмельницького, які були в кожному закарпатському місті. Окрім них, увічнили М. Костомарова, М. Коцюбинського, М. Лисенка, О. Кобилянську, У. Кармалюка та отамана І. Сірка. Були серед них прізвища живих сучасників – В. Сосюри, М. Рильського, П. Тичини. Загалом бачимо канонічний набір українських за походженням культурних героїв, що були дозволені в радянські часи. Фігурували також українські назви географічного походження: Київська, Українська, Львівська, Запорожський Хутір, Козацька. Було кілька міських топонімів, що відсилали до Криму (зокрема вул. Севастопольська), та, оскільки до 1954 року півострів не входив до складу УРСР, подібні назви я зарахував до російських або радянських за походженням адресних урбанонімів.

¹Фактично тільки Петро I мав хоч якийсь стосунок до Закарпаття. Зокрема, є відомості, що він полюбляв вина відомих тоді Середнянських підвалів, що на Ужгородщині. Крім того, місцевий виходець Зейкан Іван на прохання Петра I служив учителем у його внука – майбутнього Петра II.

Цікаво, що чи не найменше українських вуличних назв виявлено у столиці Карпатської України – Хусті, де їх було лише п'ять. Роблю висновок про свідоме зацікавлення влади у витісненні з пам'яті населення згадки про період діяльності Августина Волошина та проголошення української держави 15 березня 1939 року. Найбільше українських за походженням назв запровадили у Берегові – шістнадцять, що становило майже п'яту частину вулиць цього міста. Причиною значної кількості українських назв у цьому населеному пункті є факт, що воно належало до угорської етнічної території, а також те, що угорці переважали кількісно впродовж усіх наступних десятиліть існування СРСР. Окружний (пізніше районний) центр м. Берегове був лідером і за кількістю використаних у міській топоніміці імен представників давньоруського періоду історії (князі Олег, Ігор, Ярослав Мудрий, а також Нестор-літописець). Оскільки офіційна історична наука використовувала ці імена тоді тільки в контексті теорії колиски трьох братніх народів, тобто не сприяла формуванню української ідентичності, ці назви також належать до російської тематичної групи.

Наслідки Другої світової війни сприяли тому, що місцеві українці стали титульною більшістю не лише в селах, але й містах краю, де напередодні воєнних потрясінь вони становили максимум чверть їх населення. Радянська влада використала цю обставину для інкорпорації Закарпаття, яка проходила під гаслами відновлення історичної справедливості та задоволення віковичного прагнення місцевих жителів до возз'єднання із братнім українським народом у складі Радянської України.

На території щойно проголошеної Закарпатської України розпочалась реалізація політики топонімічних змін, яка служила інструментом впливу на свідомість місцевого населення. Оперативність перейменувань та однобока спрямованість заходу свідчать, що цей процес відбувався за певним сценарієм. Він мав сприяти формуванню лояльності та поваги до радянських культурних цінностей. У нових міських топонімах помітне прагнення створити типовий радянський культурний простір населених пунктів та комфортне середовище для носіїв російської мови. Політика перейменувань передбачала витіснення із пам'яті населення спогадів про попередню історію, колишні політичні режими чи історичних осіб, зокрема: угорського короля Арпада, чехословацького президента Масарика, відомого протестанта Кальвіна, графа Берчені, регента Міклоша Горті та інших. Забуттю підлягали і факти, що нагадували довоєнну поліетнічність населення, від якої у вуличних назвах фактично нічого не залишилося.

Звичайно, що самих лишень змін вуличних назв недостатньо для формування колективної ідентичності. Слід пам'ятати, що тоді встановлювали пам'ятники та меморіали комуністичним вождям та бійцям Червоної Армії, запроваджували радянські свята та урочистості, руйнували пам'ятки архітектури інших етнічних груп, проводили інші заходи з коригування пам'яті населення.

Ця політика у повоєнні роки не мала активного соціального опору в містах Закарпаття, де безпрецедентно збільшилася частка українців завдяки вихідцям із довколишніх сіл та інших куточків Радянського Союзу, а також росіян разом з одночасним зменшенням представників інших етнічних груп. Нові жителі міст не були носіями «пам'яті місця» й потребували орієнтирів для інтеграції в новому для них просторі, а тому фактично не чинили опір радянській політиці пам'яті, яка переформатувала міський культурний простір Закарпаття, знищуючи пам'ять про попередню історію краю та його населення.

Література

1. Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО), ф. Р-14, Оп. 1, Спр. 6, Арк. 1-5. Звернення організаційного комітету Рахівської округової Народної Ради до трудящих Карпатської України про створення народної влади в рамках Чехословаччини та

промова хустського урядовця про зустрічі Червоної Армії-визволительки про бажання знов жити разом з чеським на словацьким народами.

2. ДАЗО, ф. Р-14, Оп. 1, Спр. 11, Арк. 1. Маніфест Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

3. ДАЗО, ф. Р-14, Оп. 1, Спр. 239, Арк. 1. Звернення Голови НРЗУ до голів окружних та народних комітетів з приводу переіменування вулиць во ім'я народних мучеників.

4. ДАЗО, ф. Р-618, Оп. 1, Спр. 61. Арк 5-18. Списки переіменованих улиц в городах и селах Закарпатской Украины и переписка с окружными Народными Комитетами по этому вопросу.

5. Декрет чис. 4. «Про усунення мадярських і німецьких написів зі всіх публічних місць» 29 листопада 1944 р. // Вісник НРЗУ. – Число 1. – 30 жовтня 1944 р. – С. 4.

6. Постанова НРЗУ «Про поіменування вулиць ім'ям Народних Мучеників та Народних Героїв» 14 березня 195 р. // Вісник НРЗУ. – Число 5. – 15 березня 1945 р. – С. 55.

7. Розпорядження чис. 4. Про проведення в життя Декрету чис. 4 «Про усунення мадярських і німецьких написів зі всіх публічних місць» // Вісник НРЗУ. – Число 1. – 30 жовтня 1944 р. – С. 7.

8. Леньо П. «Визволителі», «окупанти», «інші» у колективній свідомості закарпатців / Павло Леньо // Етніка Карпат. – 2017. – Вип. 2. – С. 45-55.

9. Офіцинський Р. Етнічні чистки / Роман Офіцинський / Закарпаття 1919–2009 років. Історія, політика, культура / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. – Ужгород: Поліграфцентр Ліра, 2010. – С. 284-286.

10. Худіш П. М. Закарпаття в контексті в чехословацько-радянських відносин (1944–1948 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Худіш Павло Миколайович. – Ужгород, 2016. – 18 с.